

AYASOFYA'DA KIRAÂT İLMİ VE BURADA GÖREV YAPAN KIRAÂT ÂLİMLERİ

Ahmet GÖKDEMİR*

Öz

Makalenin konusu, Ayasofya camisindeki kıraat dersleri ile burada görev yapan kıraat âlimleridir. Konu ele alınırken sırasıyla Ayasofya Camii, bu mekânda yürütülen kıraat ilmi faaliyetleri, mezkûr mahalde görevli kıraat âlimleri ve bunların kıraate dair kaleme aldıkları eserlerine değinilecektir. Buradaki amaç, Osmanlı'nın tarihi öneme sahip mekanlarından Ayasofya'da Kur'ân ve kıraat eğitimiyle bu mekânda vazifede bulunmuş kıraat âlimlerinin durumlarını açığa çıkarmaktır.

Çalışmadaki bilgiler, daha ziyade konuyla alakalı makale ve maddeler ile kıraat âlimlerinin hayatlarından bahseden biyografik kaynaklardan elde edilmiştir. Konu ele alınırken ortak noktaları olan hususların aynı başlıklar altında toplanması suretiyle, makalenin alt başlıkları oluşturulmuştur. Buralardaki söz konusu verilerden birtakım sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre Osmanlı'da Sultan Fatih'ten itibaren Ayasofya'da kıraat ilminin önemsendiği gerek camide gerek külliye'deki mektepte gerekse de kütüphanede Kur'ân ve kıraat eğitiminin devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca camide görevli imamlarda kurrâ özelliğinin arandığı, camideki vâiz, hatip ve kürsü şeyhlerinin yanı sıra medresedeki müderrislerle kütüphanedeki hâfız-ı kütüblerden bazılarının, devrinin önde gelen kıraat âlimleri olduğu kanısına varılmıştır. Yine mezkûr âlimlerden bir kısmının kıraat alanında bazılarının da diğer şer'î ilimlerde eser sahibi olduğu neticesine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, kıraat, tecvid, kurrâ, Ayasofya.

Qiraat Science in Hagia Sophia and Scholars of Qiraat Who Worked There

Abstract

The subject of the article is the recitation science (Qirāah) in Hagia Sophia, and the recitation scholars (qurrās) working here. While dealing with the subject; Hagia Sophia, the science of recitation in Hagia Sophia, the scholars of recitation and the works written by those scholars will be outlined respectively in broad strokes. The purpose of the study is revealing the status of Qur'ân and Qirāah education in Hagia Sophia, one the most prominent spots for the Ottoman Empire, and the role of recitation scholars who served here.

The information of the study mainly gathered from papers and articles related to the subject and biographical sources that refers to the lives of recitation scholars. While dealing with the subject; Sub-titles of the article were formed by gathering the topics meet on a common ground under the same headings. In the titles;

* Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, ORCID ID: 0000-0002-5436-0541, e-mail: ahmetgokdemir81@hotmail.com

Some conclusions have been reached from the aforementioned data as well. According to this, it was concluded that the study of qirāah had been dwelled on deliberately in Hagia Sophia since the time of Sultan Fātiḥ in the Ottoman Empire, and that the teaching of the Qurʾān and the recitation had continued both in the mosque, the school and the library. In addition, it was concluded that the imams serving in the mosque were sought to have the qualification of qurrā, next to the preachers, orators and pulpit sheikhs in mosque the lecturers in the madrasa and some of the hāfiẓ-i kutubs in the library were prominent qirāah scholars of their time. It has also been concluded that some of the scholars have works in the field of recitation and some of them in other religious sciences as well.

Keywords: Qurʾān, Qirāah, Tajweed, Qurrā, Hagia Sophia.

Makalenin Geliş Tarihi: 09.08.2020; Makalenin Kabul Tarihi: 10.10.2020

Giriş

Ayasofya; İstanbul'daki en büyük kilise konumundayken, Fatih Sultan Mehmed'in (1444-1446, 1451-1481), şehrin en önemli camisine çevirdiği ve sonrasında çevresinde külliye'nin oluştuğu mabettir. Zamanla fethedilen diğer beldelerdeki kiliselerden en büyüğünün camiye çevrilmesiyle bu camilerin Ayasofya ismiyle anılması şeklinde bir gelenek oluşmuştur.¹

Ayasofya'nın ilk binası İlkçağ'a (IV. yüzyıla) kadar uzanmaktadır. Ancak mabedin bugünkü halinin açılış tarihi milâdî 537'dir. Yapı, zaman zaman tahrip olmuşsa da Bizans ve Türk devrinde dışarıdan yapılan payandalar yardımıyla bugüne kadar gelmiştir. Fatih, bu eseri camiye çevirdikten sonra yanına -her ne kadar sonraları buradaki eğitim değişikliğe uğramış olsa da- bir medrese yaptırmıştır.² Bu medreseye baş müderris olarak da Molla Hüsrev atanmıştır. Ali Kuşçu'nun da ders verdiği mezkûr medreseye, II. Bayezid zamanında bir kat daha eklenmiş ve böylece buranın öğretim kadrosu da genişlemiştir.³

Bahsi geçen padişahlar Ayasofya vakıflarına büyük katkı sunmuşlardır. Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) Ayasofya'ya dair vakfiyesi ise özellikle yaptırmış olduğu imarethane ile kütüphanenin ihyası içindir.⁴ Nitekim Aya-

1 Semavi Eyice, "Ayasofya", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/206.

2 Semavi Eyice, "Ayasofya", 4/206-207.

3 Hayrullah Cengiz, "Ayasofya Camii ve Vakıfları", *Din ve Hayat* (2017), 48-49. Medrese ile ilgili geniş bilgi için bk. Semavi Eyice, "Ayasofya Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/214-215.

4 Cengiz, "Ayasofya Camii ve Vakıfları", 51. I. Mahmud tarafından Ayasofya'nın çevresinde şadırvan, aşhâne-imâret, kütüphane ve sıbyan mektebi inşa ettirilmiştir. Konuyla ilgili bk. Semavi Eyice, "Ayasofya Mektebi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/216-217.

sofya Kütüphanesi, zamanla 4000 kitaptan oluşan değerli bir koleksiyona sahip olmuştur. Kütüphanedeki eserler, 1968 yılında Süleymaniye Kütüphanesi'ne intikal ettirilmiştir.⁵

Ayasofya ilgili genel bilgiler verildikten sonra aşağıda sırasıyla Ayasofya'da Kur'ân ve kıraat eğitimine dair verilen dersler; Ayasofya'da görev yapan kıraat âlimleri ile bu âlimlerin yazmış oldukları kıraat ve tecvid ilmiyle alakalı eserlere değinilecektir.

1. Ayasofya Camii'nde Kıraat Dersleri

Fatih Sultan Mehmed, vakfiyesinde, Ayasofya Camii imamının aynı zamanda reîsülhuffâzlık vazifesini de üstlenmesini ve bunun için de yevmiyesine ilave tahsiste bulunulmasını istemiştir. Burada görev yapacak imamdan mezkûr vazifesi için kıraat ilmini bilmesi ve hâfızlığının çok iyi derecede olması beklenmiştir. Bununla birlikte vakfiyede, Kur'ân'ı bakmadan okuyabilme ve tecvidi iyi bilme vasıflarını hâiz dokuz hâfızın yanı sıra doğruluk ve dürüstlüğüyle bilinen yirmi kurrâ hâfızın her gün öğleden sonra Ayasofya'da cüz okumaları için istihdam edilmesi istenmiştir.⁶

Seyahatnâme'ye göre Ayasofya'nın kible tarafında bulunan ve Makâm-ı Sovukpençere denilen yerde Kur'ân dersleri verilmiştir. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre Ayasofya'nın hünkâr kapısının iç tarafında gönle şifa bir yer olup burada fetih sonrasında tefsir dersleri yapılmıştır. Ayrıca bahsi geçen yerde Kur'ân tilâvetinde bulunanlara, bir kerecik olsun besmele çekenlere dahi, "diğer ilim dallarında da ilerlesin" şeklinde dua edilmiştir. *Seyahatnâme*'nin müellifi Evliya Çelebi'nin hocası Evliya Mehmed Efendi de burada öğrencilerine 'aşere-takrîb dersleri vermiştir.⁷

5 İsmail E. Erünsal, "Ayasofya Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/ 212-213. Bu kütüphanede çok sayıda kıraat yazması mevcuttur. Bu eserler; resmü'l-mushâf, tecvid, idgam, harfler vs. kıraat ilminin değişik yönlerine daırdır. Konuyla ilgili bkz. Yûsuf b. Güvendik, *Risâle fî resmî'l-hat*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 414), 25; İbnü'l-Cezerî, *Hidâyetü'l-mehera fî tetimmeti'l-kırâati'l-'aşere*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 39); Ebû Bekir Ahmed İbnü'l-Cezerî, *el-'lâm fî ahkâmi'l-idğâm*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 59), 59b-61a; Hayreddin, *Umdetü'l-'irfân fî vasfi hurûfi'l-Kur'ân*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4796), 1b-31a; *Risâle fî beyâni esbâbi ihtilâfi'r-rusûmi'l-Osmâniyye*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 397), 37b-83b; *Risâle fî beyâni'l-mühimmât li'l-küttâb fi'l-mesâhifi'l-Osmâniyye*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 397), 85b-130b.

6 Konuyla ilgili bilgi için bk. Abdullah İkinci, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayasofya* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 67.

7 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2011), 1/63. Evliya Mehmed Efendi'nin asıl adı Mehmed b. Ca'fer b. İlyas'tır. Hâfızlık sonrasında şer'î ilimlere dair dersler alan Mehmed Efendi, kıraat ilmini Osmanlı'ya İstanbul tarihini kazandıran Ahmed el-Mesyerî'den tahsil etmiş; kendisi de Reîsülkurrâ Yûsuf Efendi ile Şa'ban Efendi'yi yetiştirmiştir. Mehmed Efendi, bir ara padi-

Ayasofya Kütüphanesi'nde de Kur'ân kıraatine yönelik eğitim verilmiştir. Şöyle ki bahsi geçen kütüphanede düzenli dersler yapılmış; bu bağlamda kütüphanede görevli dersiâm, muhaddis ve şeyhülkurrâlar, sistemli bir şekilde, belirli günlerde talebelere ders vermiştir. Zaman zaman görevli hâfız-ı kütüb, kütüphane hocası ve diğer görevlilere, Padişah I. Mahmud tarafından değişik vesilelerle hediyeler verilmiş; mezkûr dersleri takip eden öğrencilere de vakfiyede yevmiye tayininde bulunulmuştur. Vakfiyeye göre kütüphanenin dershanesinde ferâiz dersi alan beş öğrenci ile hadis, ulûm-u nâfiâ' ve kıraat dersine giren on talebeye günlük üçer akçe yevmiye tayin edilmiştir.⁸

Ayasofya'da Kur'ân eğitimi verilen diğer bir mekân, Ayasofya Mektebi'dir.⁹ Buradaki eğitime yönelik faaliyetler için vakfiyede mektepte muallimin yanı sıra yardımcısı konumundaki halife ile temizlik ve koruma işleriyle meşgul olacak kayyım atamasının yapılması istenmiştir.¹⁰

2.Kıraat Âlimlerinin Ayasofya'da Yapmış Oldukları Görevler

Bu başlıkta Ayasofya'da kürsü şeyhliği, hatiplik ve vaizlik, dersiâmlık, müfessirlik, müderrislik ve imamlik gibi değişik vazifeler icra eden Osmanlı kıraat âlimleri ile bunların yapmış oldukları görevlere değinilecektir.

2.1. Kürsü Şeyhliği, Hatiplik ve Vaizlik

Ayasofya külliyesinde irşada yönelik oluşturulan vazifeler kürsü şeyhliği, hatiplik ve vaizliktir. Bu bağlamda Eğinli Muhammed Hulusi Efendi (ö.

şah imamlığı da yapmıştır. Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 194-195; Ahmet Gökdemir, *Evliya Çelebi'nin Gözüyle Osmanlı'da Kur'ân Kültürü* (İstanbul: Kitâbî, 2018), 23-24. Evliya Çelebi de Evliya Mehmed Efendi'nin talebelerindendir. Seyahatnâme'de geçtiği üzere kendisi Evliya Mehmed Efendi'nin riyasetinde hâfızlığını tamamlamış; sonrasında seb'a tarikine göre dersler almıştır. Bk. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 4/80-81. Ayasofya'da kıraat dersi alanlardan bir diğeri, Mustafa b. Hasan İslambulî'dir (ö. 1145/1733). O, Ayasofya Camii'nde Çelebi İmam Muhammed Efendi'den Tayyibe ve on dört kıraat eğitimini tamamlayıp sonrasında icâzet almıştır. Bk. Mustafa b. Hasen İslambulî, *Mürşidü't-talebe* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa, 29), 75a-76a. Ömer b. Halil Boluvî (ö. 1260/1844) de Ayasofya Camii'nde kıraat dersi verenlerdendir. Boluvî, Fehmi b. Hasan Vidinî ile Hasan b. Ali Vidinî'den kıraat tahsili sonrasında elli sene kadar Ayasofya'da kıraat dersleri vermiştir. Boluvî, aynı zamanda zamanının reîsülkurrâsıdır. Konuyla alakalı bk. Ahmed Niyazi İslambulî, *İcâzet li Müezzinzâde* (Konya: Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 8237), 5b.

8 Said Öztürk, "Bir Yazma Eser Kütüphanesi: Sultan I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfı", *I. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (İstanbul: Ebru Matbaacılık, 2009), 156-168.

9 Osmanlı sıbyan mekteplerinin yapısı, işleyişi, müfredatı, eğitim-öğretim kadrosu vs. sıbyan mekteplerinin değişik yönleriyle alakalı geniş bilgi için bk. Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kur'ân Eğitim Merkezleri: Dârulkurrâlar ve Sıbyan Mektepleri", *Edebali İslamiyat Dergisi* 2 (2017), 53-58.

10 Konuyla ilgili bk. Serhat Açıkgöz, *Fatih Devri Ayasofya Vakfiyesine Göre Ayasofya Vakfı'nın İstanbul'un İnşa Edilmesindeki Önemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 77.

1336/1918), Ayasofya Camii'nde görev yapan kiraat âlimlerindedir. Eğinli, Sûfî Mesleği üzere kiraat-ı seb'a, 'aşere ve takrîb okuyarak icâzetini almıştır. Eğinli İtilaf Mesleği üzere 'aşere ve takrîb, Mâhir ve Kabâkîbî tarikleri doğrultusunda da şâz kiraatleri okumuştur. Şer'î ilimlere dair icâzeti olan Eğinli, Teftîşi Mesâhif-i Şerîfe Meclisi azalığı, Dâru'l-Muallimât müdürlüğü, Huzur dersleri baş muhataplığı vs. değişik kurumlarda görev almıştır. Eğinli'nin Ayasofya'daki vazifesi ise Ayasofya Camii Şifâ-i Şerîf kürsü şeyhliğidir.¹¹ Eğinli'nin kiraat ilminde çok sayıda talebesi bulunmaktadır.¹²

Kürsü şeyhliğinde olduğu gibi hatiplik ve vaizlik de Ayasofya'da insanları irşada yönelik görevlerdendir. Bu bağlamda Ayasofya Hatibi İbrahim Efendi, mezkûr mahalde hatiplik hizmeti verenlerdendir. İbrahim Efendi, Ahmed el-Mesyerî'nin (ö. 1006/1598) talebelerindedir.¹³ Ayasofya'da hatiplik yapan kiraat âlimlerinden bir diğeri, Hamdullah Hayreddin'dir (ö. 983/1575). O, kırk sene kadar Ayasofya'da hatiplik ve tedrisle meşgul olmuş daha sonra Edirne Selimiye Dârülkurrâsı'na ilk şeyhülkurrâ olarak tayin edilmiştir. Burada iki yıl kadar kiraat dersleri veren Hamdullah b. Hayreddîn, 70 yaşında vefat etmiştir.¹⁴ Şaban Efendi de (ö. 1097/1686) Hamdullah Efendi gibi Ayasofya'da hatiplik yapan kiraat âlimlerindedir. Şaban Efendi, Ahmed el-Mesyerî'nin talebelerinden Muhammed Bebâ'te hafızlık yapmış; diğer talebeleri Evliya Mehmed Efendi (ö. 1045/1636) ile Dersiam Mehmed Efendi'den de kiraat dersleri almıştır. Değişik yerlerde görev yapan Şaban Efendi'nin vazifede bulunduğu yerlerden biri de Ayasofya'dır.¹⁵

11 Cuma günleri namaz sonrası vaaz edilmesi silsilesinin son halkasıdır. Bu görevi yapanlar aynı zamanda birer tekke şeyhi olduklarından mezkûr vazifeye bu isim verilmiştir. Kürsü şeyhleri; selâtin camilerinde bu görevi yaptıktan sonra bahsi geçen vazifeye getirilmişlerdir. Bu âlimler, Arapça okunan hutbeleri Türkçe vaazla halka açıklamışlardır. Şeyhülislam tarafından bu vazifeye atananlara vakıf tarafından oldukça dolgun ücret ödenmiş ve bu kişiler protokolde de en önlere yer almışlardır. Kürsü şeyhlerinin padişahlarla sefere katılıp onlarla yol boyunca sohbet ettikleri de olmuştur. Bk. Mehmet İpşirli, "Ayasofya Kürsü Şeyhliği", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/224.

12 Eğinî Muhammed Hulusi, *el-Mecmû'a 'alâ kırâti't-takrîb*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Üsküdarlı, 52), 187a; Eğinî Muhammed Hulusi, *Esâmî-i Kurrâ Defteri* (Diyanet İşleri Başkanlığı, Mushafları İnceleme Kurulu Arşivi), 28; Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1966), 2-3/238; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: Medrese Yay., 1980), 3/279; Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2002), 125-126; Ahmet Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 261-263.

13 Akyüz, *Osmanlı Kiraat Âlimleri*, 12.

14 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaay-i Âmire, 1333), 1/274-275; Kehhâle, *Mu'cemül-Müellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 1/653; Cemil Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/452.

15 Şaban Efendi, Fatih Camii'nde de Beydâvî ve Buhârî dersleri vermiştir. Bk. Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-fudalâ*, haz. Abdülkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yay., 1989), 1/582; Mustafa b. Hasen, *Mürşidü't talebe*, 65b-66a.

Muhyiddîn Mehmed (Urcunzâde) (ö. 948/1541), Ayasofya hatiplerindedir. Urcunzâde, babası gibi kıraat ilmine hâkim biri olup diğer şer'î ilimlere de vâkıftır. Eğitimi sonrasında Beyazıt ve Ayasofya camilerinde hatiplik yapan Urcunzâde, Dâvûdî bir sesiyle bilinmiştir.¹⁶ Ayasofya hatiplerinden Mahmud Efendi ise hoş sohbet bir tabiata sahiptir. O, tecvid ve kıraatte mâhir olmasının yanı sıra ileri derecede mûsikî bilgisine sahiptir. Daha önce bazı selâtin camilerinde hatiplik görevi yapan Mahmud Efendi, daha sonra sırasıyla Süleymaniye Dârülkurrâsı muallimliği ve Ayasofya hatipliği vazifelerinde bulunmuştur.¹⁷ Ayasofya-i Kebîr'de hatiplik görevi alanlardan biri de Kavgacızâde Süleyman Efendi (ö.1292/1875)'den takrîb tariki okuyarak icâzet alan Hafız Kâmil Efendi (ö. ?)'dir.

Ayasofya Camii'nde vaizlik görevinde bulunmuş kıraat âlimlerine gelince bunlardan en meşhuru Süleyman Fâzıl Efendi'dir (ö. 1134/1722). O, aynı zamanda Amcazâde Hüseyin Paşa'nın yaptırdığı dârulhadiste ilk muhaddis olarak görev yapmıştır. Fâzıl Efendi'nin dâd harfine dair bir risâlesi mevcuttur.¹⁸ O, bir ara konuyla ilgili tartışmalara dahil olup görevden uzaklaştırılsa da daha sonra görevine dönüp Ayasofya vaizliği ve muallimliği yapmıştır.¹⁹ Feyzullah Şükrî b. Mustafa Efendi (ö. 1229/1814) de Ayasofya'da vaizlik yapan âlimlerdendir. Feyzullah Efendi, döneminin en meşhur kurrâ ve vaizlerinden olup aynı zamanda devrinin reîsülkurrâsıdır.²⁰ Ayasofya'nın kıraat ehli vaizlerinden bir diğeri Şeyh Abdurrahmân Merzifonî'dir (ö. 971/1564). O, değişik hocalardan medrese ilimleri tahsilinde bulunmuş, Ebussuûd Efendi'den de tefsir icâzeti almıştır. Tahsili sonrasında Fatih ve Ayasofya camilerinde vaizlik, muhaddislik ve müderrislik vazifeleri gören Merzifonî, güzel sesi ve tilâvetinin yanı sıra iyi derecede tecvid bilgisine sahip olup tefsir sahasında devrinin önde gelenlerindedir.²¹

16 Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yay., 1989), 514; Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Numâniyye*, trc. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yay., 2007), 363; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996), 4/1108.

17 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 3/912; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yay., 1989), 2/460-461; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İFAV, 2005), 2/866.

18 Eser için bk. Süleyman Fazıl Efendi, *İrşâdü'l-'ibâd ilâ tashihi'd-dâd*, Süleymaniye Ktp, Hacı Ahmed Paşa Blm. nr. 338, vr. 105b-109b.

19 Şeyhi, *Vekâyiü'l-fudalâ*, 3/679; Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-şekâik fî hakki ehli'l-hakâik*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yay., 1989), 262; Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 118-119; İbrahim Hatipoğlu, "Süleyman Fâzıl Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 38/86-87.

20 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2/536; Revnakoğlu, *İlm-i Kıraat Mensupları*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Revnakoğlu, 81), 35.

21 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 1/82-83.

2.2. Dersiâmlık, Müfessirlik, Müderrislik

Dersiâmlık, Ayasofya vakfiyesi'nde mevcut görev tanımlarındandır. İsmail Hakkı b. Abdurrahman Sûzî (ö. 1339/1921), Ayasofya dersiâmlarının meşhurlarındandır. Sûzî'nin Ayasofya Camii'ndeki vazifeleri, Ayasofya Camii üçüncü imamlığı ile dersiâmlığıdır. Meclîs-i Huffâz azası Hâfız Süleyman Efendi'den 'aşere-takrîb eğitimi alan Sûzî, Beyazıt dersiâmlarından İstanbullu Mehmed Efendi'den şer'î ilimler tahsili sonrasında icâzet almıştır. Kiraat alanında talebe de yetiştiren Sûzî'nin takrîb tarikine göre vücûhâtlara dair eseri vardır.²² Ayasofya'da dersiâm olarak vazife alanlardan bir diğeri ise Bursa müderrislerinden Boyabatlı Muhammed Efendi'dir (ö. ?).²³

Ayasofya'da tefsir dersleri de önemsenmiştir. Nitekim birazdan bahsedileceği üzere bu derslere padişahın katıldığı da olmuştur. Kiraat âlimlerinden olup da Ayasofya'da müfessirlik vazifesinde bulunanların en önemlisi Yûsufendizâde Abdullah Hilmi Efendi'dir (ö. 1167/1754). O, Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi'nde müfessir olarak görev yapmıştır.²⁴ Kendisi Ali b. Süleyman'dan Arap diline dair ders almış olup onun vefatının ardından Sultan Ahmed Camii şeyhülkurrâlığı ile reîsülkurrâlığa tayin edilmiştir.²⁵ Ayrıca kendisi, hâfız-ı kütüblük ile vaizlik vazifelerinde de bulunmuştur.²⁶ Yûsufendizâde, kiraat ve diğeri şer'î ilimlerin yanı sıra sülûs ve nesih hattına yönelik dersler almıştır.²⁷ Ayasofya'nın bir diğeri müfessiri, Molla Niksârî Muhammed b. İbrahim'dir (ö. 901/1496). O, hâfız olup kiraat ilmine ileri derecede vâkıftır. Aklî ve naklî ilimlerde otorite olan Niksârî, Molla Yegân ve Yûsuf Bâlî'den şer'î ilimler Fethullah Şirvânî'den de astronomi ve mantık ilimlerine dair dersler almıştır. Kastamonu İsmail Bey Medresesi'nde müderrislik yapan Niksârî, daha sonra padişahın çağrısıyla İstanbul'a gelmiş, burada Fatih ve Ayasofya camilerinde tefsir dersleri vermiştir ve bu esnada Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmiştir. Derslerine padişahın da katıldığı olmuştur.²⁸

22 İsmail Hakkı Sûzî için bk. İsmail Hakkı b. Abdurrahman Sûzî Kastamonî, *İlmü't-takrîb*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 297), 1/1a-5/83a; Kastamonî İsmail Hakkı, *İcâzet*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2870), 3a; Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 265-267; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 2/283; Akyüz, *Osmanlı Kiraat Âlimleri*, 164; Nail Tan-Özdemir Tan, *Gurur Kaynağımız Kastamonulular* (Ankara: y.y., 2005), 4/177-178; Kamil Tunoğlu-İlyas Kara, *Osmanlı'ya Yön Veren Kastamonulular* (İstanbul: y.y., 2006), 74-75.

23 Akyüz, *Osmanlı Kiraat Âlimleri*, 231.

24 Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Tuhfe-i hattâtîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal (Ankara: Türk Tarih Encümeni, 1928), 281.

25 Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, 3/678.

26 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 1/66-67; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/364; Murâdî, *Silkü'd-dürer* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1988), 3/88.

27 Müstakimzâde, *Tuhfe-i hattâtîn*, 281-282.

28 Müellifle ilgili geniş bilgi için bk. Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1951), 2/218; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 4/1106; Hasan Gökbulut, "Niksârî", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/122;

Ayasofya'da eğitimle ilgili bir diğer önemli vazife müderrisliktir. Muhyiddîn Muhammed b. Hatîb Kâsım (ö. 940/1534), Ayasofya Medresesi açıldığında buranın ilk müderrisi olarak görev almıştır. Kıraat, tefsir, tarih, hadis vs. şer'î ilimlerin yanı sıra cifr, mûsikî ve hesap ilimlerinde de behresi olan Muhyiddîn Efendi, değişik medreselerde vazifede bulunmuştur. Muhyiddîn Efendi, bir ara Şehzade Ahmed'in hocalığını da yapmıştır.²⁹ Ayasofya'da müderrislik yapanlardan bir diğeri Abdurrahman b. Mustafa'dır (ö. 976/1569). Abdurrahman Efendi, Konya'da doğup yine orada eğitimini devam ettirmiştir. O, kıraat ve tecvid ilimlerine hâkim olmasının yanında mûsikî ilminde de oldukça mahirdir. Bursa Molla Hüsrev Medresesi'nde ve değişik medreselerde görev yapan Abdurrahman Efendi, daha sonra Ayasofya müderrisliği görevine getirilmiştir.³⁰ Abdullah Ahıskavî (ö. 1227/1812) de Ayasofya müderrislerindedir. O, babasından tecvid, Kur'ân-ı Kerîm ve alet ilimleri tahsil etmiştir. Ahıskavî, Kars, Erzurum, Diyarbakır ve Mısır'daki ilim tahsili sonrasında Ayasofya medresesinde tedriste bulunmuş ve ömrünün sonuna kadar bu göreve devam etmiştir.³¹ Burada Ayasofya Camii müderrisliğinde bulunmuş Ebûbekir Lütfi b. Ömer'e (ö. ?) de değinmek gerekir ki o, aynı zamanda fetvahâne ve başka kurumlarda da görev yapmış bu esnada birçok talebe yetiştirmiş ve çeşitli nişan ve rütbelerle taltif edilmiştir. Ebûbekir Efendi, Sinop'ta dünyaya gelmiş, ibtidâî mektebindeyken hâfızlığını tamamlamış; daha sonra kıraat ve diğer şer'î ilimlerden icâzet almıştır.³²

Ayasofya külliyesindeki eğitim-öğretime dair Ayasofya Mektebi muallimliğine de değinmek gerekir. Zira bu mektepte Kur'ân eğitimine yönelik dersler verilmiş, buna göreve dair vakfiyede vazife tayinlerinde bulunulmuştur. Hasırcılar imamı Mustafa b. Zeynelabidin (ö. 1135/1723), burada görev yapan kıraat âlimlerindedir. O, Kocaeli asıllıdır. İstanbul'a gelerek burada Kur'ân ilimlerine dair eğitim alan Mustafa Efendi, hat sanatında da icâzet sahibidir. Hasırcılar Ocağı'nda imamlık yapan Mustafa Efendi, daha sonra buradaki görevini bırakıp Zülüflüler Ocağı'nda kurrâlık ve hat muallimliği vazifesinde bulunmuştur. Daha sonra birçok mektepte hat muallimliği görevine getirilen

Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 2/621-622; Hasan Gökbulut, *Muhyiddîn Muhammed b. İbrahim'in (ö. 1494m.) Hayatı ve Duhân Sûresi Tefsirinin Tahkîki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 177-178.

29 Muhyiddîn Efendi ile ilgili geniş bilgi için bk. Ali Turgut, "Muhyiddin Mehmed: Hatibzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/ 84; Mecdî, *Hadâîku's-Şakâik*, 398-399; Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, tah. Mahmud Abdülkadir Arnavut (İstanbul: İrcica, 2010), 3/223; Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Numâniyye*, 294; Zirikî Hayreddîn, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7/6.

30 Atâî, *Hadâîku'l-hakâik*, 1/121-122; Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 187; Reşat Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı: Zeynîler* (İstanbul: İnsan Yay., 2003), 113.

31 Bursalı *Osmanlı Müellifleri*, 1/370-372; Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 234.

32 Eğinî, *Esâmî-i Kurrâ Defteri*, 47; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 2/27-28.

Mustafa Efendi'nin mezkûr vazifeyi yaptığı mekteplerden biri de Ayasofya-i Kebîr Yeni Mektebi'dir.³³

2.3. İmamlık

Ladikli Sultan İmamı Ali Efendi (ö. 1103/1692), kıraat ehli olup Ayasofya'da imamlık yapanlardandır. İstanbul'daki eğitiminin ardından Ayasofya Camii'ne imam olarak atanan Ali Efendi, daha sonra değişik camilerde imamlık ve hatiplik görevlerinin akabinde Ayasofya'ya hatip olarak atanmıştır. Ali Efendi, bir ara sultan ikinci imamlığı, sultan imamlığı ve Sultan Ahmed Medresesi müderrisliği de yapmıştır.³⁴ Hacı Hüseyin Efendi (ö. 1128/1716) de şeyhülkurrâ olup Ayasofya'da imamlık vazifesinde bulunanlardandır.³⁵ Burada imamlık yapanlardan bir diğeri Hâfız Mustafa Efendi'dir (ö. ?). Mustafa Efendi'nin Ayasofya'daki görevi ise üçüncü imam vekilliğidir.³⁶ Bu görevle ilgili Yûsuf b. Güvendik'e (ö. ?) de değinmek gerekir ki kendisi, Molla Gürânî'nin talebelerinden olup burada mezkûr görevi yürütenlerdendir.³⁷

3. Kıraat Alanında Eser Yazmış Olanlar

Ayasofya Camii imamlarından Yûsuf b. Güvendik, Hz. Osman mushafından bir nüsha kaleme almayı düşünmüş buna hazırlık mahiyetinde resmü'l-mushâf alanında eser yazmıştır. Eser, Kur'ân tarihi ile alakalı bazı hususlarla Kur'ân yazısına dairdir.³⁸ Ayasofya'daki görevlilerden bahsi geçen alanla ilgili eser yazanlardan bir diğeri Şaban Efendi'dir. Müellif, eserini, Osmanlıca kaleme alınmıştır. Eser, *Risâle fî 'ilmi't-tecvîd, Güzide ve Tecvîd-i Şaban Efendi* isimleriyle bilinir.³⁹ Hamdullah Efendi de kıraat ve tecvide dair eser yazan Ayasofya görevlilerindendir. Onun eserleri kıraat ve tecvide dairdir. Bu eserler daha ziyade Kur'ân'da okunması zor kelimelerle hâfızların nağme yapmak için tilâvet hususunda dikkat etmemeleri sebebiyle onların hatalarını gün yüzüne çıkarmanın yanı sıra kıraat imamlarının okuyuşlarına dairdir.⁴⁰ Ayasofya'da vazifede bulunup da eser yazan kıraatçilerden Feyzullah b. Mustafa Efendi'nin (ö. 1229/1814) ise Kur'ân'ın faziletlerinden bahseden *el-Vesiletü'n-nâfia* isimli bir eseri vardır.⁴¹

33 Müstakimzâde, *Tuhfe-i hattâtîn*, 529-530; Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 207.

34 Şeyhî, *Vekâyî*, 2765-66; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 1/252; Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 203.

35 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 3/704.

36 Eğinî, *Esâmî-i Kurrâ Defteri*, 30.

37 Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 11.

38 Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 11; Yûsuf b. Güvendik, *Risâle fî resmi'l-hatt*, 2a-25b.

39 Eserle ilgili bk. Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 69.

40 Eserlerle ilgili bk. Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 54-56; Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", 16/452.

41 Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/824.

Ayasofya'daki görevlilerden bazıları da kıraat derslerinde edindikleri notlar aracılığıyla birtakım eserler ortaya koymuşlardır. Örneğin Eğinli Muhammed Hulusi'nin takrîb okurken edindiği notlar ve suretlerden müteşekkil el-*Mecmû'a 'alâ kırâati't-takrîb* isimli bir eseri vardır.⁴² Takrîb ilmine dair eseri olan âlimlerden bir diğeri İsmail Hakkı Sûzî'dir. Sûzî de Eğinli gibi eserini derslerde aldığı notlar ve çıkardığı suretlerden oluşturmuştur.⁴³

Sonuç

Ayasofya, İstanbul'daki en büyük kilise iken Fatih Sultan Mehmed'in fetih sonrasında camiye çevirdiği ve zamanla etrafında külliye'nin olduğu mabedin adıdır. Tarihi İlkçağ'a kadar giden Ayasofya, Bizans ve Osmanlı devirlerindeki iyileştirmelerle bugüne kadar gelebilmiştir. Ayasofya, Osmanlı zamanında ibadet mekânı olarak kullanılmasının yanı sıra aynı zamanda bir eğitim-öğretim kurumu, aşevi-imârethâne, kütüphâne hizmeti de vermiştir. Buradaki hizmetlerin devamı için zengin vakıflar tahsis edilmiş, Molla Hüseyin, Ali Kuşçu gibi âlimler istihdam edilmiştir. Osmanlı kıraat âlimleri de mezkûr yapıda büyük emekleri olan ilim erbâbındandır. Bu bağlamda makalede Ayasofya'da verilen Kur'ân ve kıraat eğitimi ile burada görev yapan kıraat âlimlerine değinilmiş, sonrasında da bunlar tarafından yazılan kıraat eserleri ele alınmıştır.

Ayasofya'da kıraat ilmine ehemmiyet verilmiştir. Nitekim Fatih'in vakfiyesinde geçen Ayasofya Camii'nin imamının reîsülhuffâzlık vazifesini de üstlenmesi ve bu görev için seçilecek kişinin kıraat ilmine vâkıf ve iyi derecede hâfızlığa sahip olması şartı ile hâfızlığı iyi derecede olup tecvid ilmine de vâkıf dokuz hâfız ile günlük cüz okuyacak yirmi kurrânın istihdamı, bu ilmin önemsendiğine dair önemli bilgilerdir.

Ayasofya'da Kur'ân ve kıraat dersleri ihmal edilmemiştir. Metinde de geçtiği üzere asrının kurrâsı olarak bilinen Evliya Mehmed Efendi, Ayasofya'nın kible tarafında bulunan ve Makâm-ı Sovukpençere denilen yerde talebelerine 'aşere-takrîb dersleri vermiştir. Ayasofya Camii'nde kıraat dersleri verenlerden bir diğeri Ömer b. Halil Boluvî'dir. Boluvî, elli sene kadar camide bu görevi sürdürmüştür. Ayasofya Külliyesi içinde kıraat dersi verilen bir diğer yer kütüphanesidir. Nitekim bahsi geçen mekânda dersiâm ve muhaddisle birlikte şeyhülkurrâ da istihdam edilmiş ve bu kişi, haftanın belli günlerinde talebelerine kıraat dersleri vermiştir. Ayasofya'da Kur'ân eğitimiyle alakalı değinilmesi gereken diğer bir mekân, külliye'ye dahil olan mekteptir. Burada

42 Eğinî, *el-Mecmû'a 'alâ kırâati't-takrîb*, 187a.

43 İsmail Hakkı b. Abdurrahman Sûzî Kastamonî, *'İlmü't-takrîb*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 297), 1/ 1a-5/ 83a.

da muallim ve kendisine yardımcı konumundaki halife görevlendirilmiş, bu kişilerden Müslümanların çocuklarına Kur'ân öğretmeleri istenmiştir.

Ayasofya'da görev yapan kıraat âlimleri zengin bir ilmî birikime sahiptir. Nitekim makaledeki verilere bakıldığında, bu kişilerin, kıraatin yanı sıra diğer şer'î ilimlerde de icâzet sahibi oldukları görülecektir. Ayrıca Molla Niksârî Muhammed b. İbrahim ile Muhyiddîn Muhammed b. Hatîb gibi Ayasofya'da vazifede bulunmuş bir kısım kıraat âlimleri; astronomi, mantık, cifr ve hesap ilimlerinde de behresi olan kişilerdir. Bununla beraber Yûsufefendizâde Abdullah Hilmi ve Hasırcılar İmamı Mustafa b. Zeynelabidîn gibi kıraat âlimleri hat sanatında; Muhyiddîn Muhammed, Abdurrahmân b. Mustafa, Mahmud Efendi gibi kıraatçiler de mûsikî de söz sahibidirler. Tüm bu veriler, Ayasofya'da görev yapan kıraat ehli kişilerin sahip oldukları ilmi birikimin yanı sıra sanatsal yeteneklerini göstermesi açısından önemlidir. Yine bunlardan bazılarının çeşitli nişan ve rütbelerle taltif edilmeleri de kendileri açısından değinilmesi gereken önemli bir husustur.

Bahsi geçen âlimler Ayasofya'da değişik görevlerde bulunmuşlardır. Örneğin Ladikli Sultan İmamı Ali Efendi, Yûsuf b. Güvendik gibi kıraat âlimleri Ayasofya Camii'nde imamlık yaparken; İbrahim Efendi, Hamdullah Efendi, Süleyman Fâzıl Efendi gibi bir kısım kıraat âlimleri Ayasofya'da vaizlik ve hatiplik; Eğinli Muhammed Hulusi gibi bazıları da Şifâ-i Şerîf kürsü şeyhliği görevlerinde bulunmuşlardır. Yine kıraat ehli kimselerden İsmail Hakkı b. Sûzî, Boyabatlı Muhammed Efendi gibi kıraat âlimlerinden bazıları dersiâmlik yaparken bu kişilerden Yûsufefendizâde ise Ayasofya Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüblük vazifesini icra eylemiştir. Ayrıca Muhyiddîn Muhammed, Abdurrahman Efendi, Abdullah Ahıskavî gibi kıraatçiler de Ayasofya Medresesi'nde müderrislik vazifelerinde bulunmuşlardır.

Ayasofya'ya görevli tayininde bulunulurken burada vazifelendirilecek kimselerde görev tecrübesi vasfı aranmıştır. Nitekim yapılan incelemelerde burada görev yapan kıraat âlimlerinin daha önce birtakım vazifelerde bulduktan sonra bu göreve atandığı tespit edilmiştir. Örneğin Ayasofya kürsü şeyhlerinden Eğinli Muhammed Hulusi, daha önce Teftîşi Mesâhif-i Şerîfe Meclisi azalığı, Dâru'l-Muallimât müdürlüğü, Huzur dersleri baş muhataplığı vs. değişik kurumlarda görev almış; daha sonra bu göreve getirilmiştir. Yine Ayasofya Medresesi müderrislerinden Abdurrahman Efendi, Bursa Molla Hüsrev Medresesi'nin yanı sıra değişik medreselerde vazife yapması sonrasında mezkûr medreseye müderris olarak atanmıştır.

Ayasofya'da görev yapan kıraat ehli kimselerin göze çarpan bir diğer özelliği, bu kişilerin Anadolu'nun değişik yörelerine mensup olup ilmi birikiminin yanı sıra yetenekleri sayesinde bu göreve gelmiş olmalarıdır. Nitekim

makaledeki bilgiler dikkatlice incelendiğinde, görülecektir ki söz konusu âlimler, değişik yörelerde ikamet etmekte iken birikimleri vesilesiyle mezkûr görevlere atanmışlardır.

Ayasofya'da görev yapmış kıraat âlimlerinin eserlerine gelince bunlar; resmü'l-mushâf, tilâvette dikkat edilmesi gereken hususlar, tecvid, takrîb vücûhâtı ile Kur'ân'ın faziletlerine dairdir. Bu yapıda vazife almış kıraat âlimlerinin bazılarının mezkûr ilmin dışında diğer ilimlerle alakalı da çok sayıda eseri mevcuttur.

Kaynakça

- Açıkgöz, Serhat. *Fatih Devri Ayasofya Vakfiyesine Göre Ayasofya Vakfı'nın İstanbul'un İnşa Edilmesindeki Önemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. 3. Cilt. İstanbul: Medrese Yay., 1980.
- Akpınar, Cemil. "Hatîb-i Ayasofya". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 16/452. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, Haz. Abdülkadir Özcan. 1. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Akyüz, Abdullah. *Osmanlı Kiraat Âlimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn*, 1. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Baltacı, Cahit. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. 2. Cilt. İstanbul: İFAV, 2005.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn*. 2. Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 1. Cilt. İstanbul: Matbaay-i Âmire, 1333.
- Cengiz, Hayrullah. "Ayasofya Camii ve Vakıfları". *Din ve Hayat* (2017), 46-53.
- Çelebi, Evliya. *Seyahatnâme*. Haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. 1. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2011.
- Ebü'l-Ula Mardin. *Huzur Dersleri*. 2-3. Cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1966.
- Eğînî, Muhammed Hulusi. *Esâmî-i Kurrâ Defteri*. (Diyanet İşleri Başkanlığı, Mushafları İnceleme Kurulu Arşivi), 28.
- Eğînî, Muhammed Hulusi. *el-Mecmû'a 'alâ kırâati't-takrîb*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Üsküdarlı, 52.
- Erünsal, İsmail E. "Ayasofya Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, 4/ 212-213.
- Eyice, Semavi. "Ayasofya". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 4/206-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Eyice, Semavi. "Ayasofya Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 4/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Eyice, Semavi. "Ayasofya Mektebi". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 4/216-217. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fazıl Efendi, *İrşâdü'l-'ibâd ilâ tashihi'd-dâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 338, 105b-109b.
- Fındıklılı İsmet Efendi. *Tekmiletü's-şekâik fî hakki ehli'l-hakâik*. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Gökbulut, Hasan. *Muhyiddîn Muhammed b. İbrahim'in (ö. 1494m.) Hayatı ve Duhân Sûresi Tefsirinin Tahkîki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Gökbulut, Hasan. "Niksârî". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 33:122. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Gökdemir, Ahmet. *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*. İstanbul: Ravza Yay., 2108.
- Gökdemir, Ahmet. *Evliya Çelebi'nin Gözüyle Osmanlı'da Kur'ân Kültürü*. İstanbul: Kitâbî, 2018.
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kur'ân Eğitim Merkezleri: Dârulkurrâlar ve Sıbyan Mektepleri". *Edebali İslâmiyât Dergisi* 2 (2017), 43-60.
- Güvendik, Yûsuf b. *Risâle fî resmî'l-hatt*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 414, 2a-25b.
- Hayreddin, Hamdullah. *Umdetü'l-'irfân fî vasfi hurûfi'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4796, 1b-31a.

- Hatipoğlu, İbrahim. "Süleyman Fâzıl Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 38. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- İbnü'l-Cezerî. *Hidâyetü'l-mehera fî tetimmeti'l-kırâati'l-aşere*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 39.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû Bekir Ahmed. *el-İ'lâm fî ahkâmi'l-idğâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 59, 59b-61a.
- İkinci, Abdullah. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayasofya*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- İslambulî, Ahmed Niyazi. *İcâzet li Müezzinzâde*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 8237.
- İslambulî, Mustafa b. Hasen. *Mürşidü't-talebe*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa, 29.
- İpşirli, Mehmet. "Ayasofya Kürsü Şeyhliği". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 4/224. İstanbul 1991.
- Kastamonî, İsmail Hakkı. *İcâzet*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2870.
- Kâtip Çelebi. *Süllemü'l-vüsûl*. Tah. Mahmud Abdülkadir Arnavut. 3. Cilt. İstanbul: İrcica, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin*. 1. Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Mecdî, Mehmed Efendi. *Hadâiku's-şakâik*. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Murâdî, *Silkü'd-dürer*. 3. Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1988.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi, *Tuhfe-i hattâtîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal. Ankara: Türk Tarih Encümeni, 1928.
- Öngören, Reşat. *Tarihte Bir Aydın Tarikatı: Zeyniler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Özel, Mustafa. "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2002), 109-148.
- Öztürk, Said. "Bir Yazma Eser Kütüphanesi: Sultan I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfı". *I. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 156-168. İstanbul: Ebru Matbaacılık, 2009.
- Revnakoğlu, Cemâleddîn Server. *İlm-i Kıraat Mensupları*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Revnakoğlu, 81.
- Risâle fî beyâni esbâbi ihtilâfi'r-rusûmi'l-Osmâniyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 397, 37b-83b.
- Risâle fî beyâni'l-mühimmât li'l-küttâb fi'l-mesâhifi'l-Osmâniyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 397, 85b-130b.
- Sûzî, İsmail Hakkı b. Abdurrahman Kastamonî. *'İlmü't-takrîb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 297, 1/1a-5/83a.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*. 1. Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.
- Şeyhî, Mehmed Efendi. *Vekâyiü'l-fudalâ*. Haz. Abdülkadir Özcan. 3. Cilt. İstanbul: Çağrı Yay., 1989.
- Tan, Nail-Tan, Özdemir. *Gurur Kaynağımız Kastamonulular*. Ankara: y.y., 2005.
- Taşköprüzâde. *eş-Şekâiku'n-Numâniyye*. Ter. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yay., 2007.
- Tunoğlu, Kâmil-Kara, İlyas. *Osmanlı'ya Yön Veren Kastamonulular*. İstanbul: y.y., 2006.
- Turgut, Ali. "Muhyiddîn Mehmed: Hatibzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 31: 84. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ziriklî, Hayreddîn. *el-A'lâm*. 7. Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.